

Конституція Царства Польського: причини прийняття та значення

Наталія ЄФРЕМОВА,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті аналізуються причини та передумови підготовки та прийняття Конституції Царства Польського 1815 року, а також наводиться її коротка характеристика, встановлюється значення для підготовки конституційних проектів у Російській імперії першої чверті XIX століття.

Ключові слова: конституційна реформа, Конституція Царства Польського, Сейм, розподіл влади, виборчі права громадян.

Історія розвитку конституційного права на українських теренах сьогодні нараховує вже не одне сторіччя. Вона ніколи не була простою і до 1917 року переважно пов'язувалась з конституційними проектами іноземних держав, до складу яких входила Україна. Періодом значної активізації підготовки проектів Конституції справедливо вважається XIX століття, коли в Російській та Австрійській імперіях з'являються нові політичні та економічні обставини для підготовки і запровадження Конституції як інструменту обмеження абсолютизму та захисту прав громадян держави.

Слід сказати, що питання конституційної реформи в Російській імперії виявилось набагато складнішим для реалізації, ніж у більшості інших країн Європи та в США. Це було пов'язано з багатьма факторами, наприклад з такими, як великий розмір імперії, відсталість її економічного розвитку на початку XIX століття, тривале збереження кріпосного права, багатонаціональний склад населення, небажання дворянства поступитися своїми привілеями тощо. Однак значна кількість підготованих проектів конституційних реформ в імперії та деякі спроби їхньої реалізації на практиці, на наш погляд, не повинні залишатися сьогодні без уваги.

Аналізуючи конституційні експерименти в Російській імперії XIX століття, необхідно пам'ятати про те, що вони відбувались в умовах виникнення та початкового розвитку вітчизняної буржуазії, її боротьби за забезпечення своїх прав, а також в умовах виникнення робітничого класу. Отже, капіталістичні відносини тоді, як власне і сьогодні, потребували від влади чіткого регулювання. До того ж, збереження рабства в Російській імперії ставало не тільки ганебним, а й небезпечним явищем для подальшого розвитку країни в умовах постійних політичних потрясінь.

Доцільно також сказати, що актуальність проведення досліджень з історії підготовки проектів конституційної реформи в Російській імперії є конче актуальними і в сучасній Україні. Сьогодні наша країна стоїть перед проблемою продовження конституційної реформи. Її

попередній етап, на жаль, виявився невдалим, отже, пошуки шляхів для реалізації цієї реформи стали одним із найактуальніших питань у державі.

Так, на початку 2013 року, Президент України Віктор Янукович відзначив, що майбутня конституційна реформа в державі повинна пройти ґрунтовну підготовку та широке обговорення в суспільстві. Для реалізації цих планів Конституційна асамблея має підготувати для Президента України низку пропозицій, в розробці яких активну участь повинні брати не стільки політики, скільки науковці. Саме тому історико-правовий досвід з попередніх часів як самої України, так і зарубіжних країн, може стати корисним для подолання негативних явищ та прорахунків в умовах сучасності.

У цій статті ми пропонуємо звернутися до розгляду причин і мети підготовки Конституції Царства Польського 1815 року, а також до її характеристики та історичного значення. Тут слід сказати, що у вітчизняній історико-правовій науці цьому питанню тривалий час не надавали належної уваги. Конституцію вважали монархічно-буржуазною за сутністю, недосконалою і такою, що не мала особливого значення для розвитку ані польського, ані українського конституціоналізму.

Звертаючись до історіографії питання, доцільно відмітити, що в дореволюційний період Конституцію Царства Польського згадували російські та деякі польські дослідники переважно в контексті схвальних відгуків про великодушність Олександра I до польського народу, який незважаючи на те, що Річ Посполита приймала спільну з Наполеоном активну участь у війні проти Російської імперії, не тільки пробачив поляків, а й опікувався їхньою долею. Такі політичні дифірамби писалися в умовах посиленої цензури, отже, інші погляди просто не могли бути надрукованими.

За радянських часів вивчення цього питання займались переважно в Польщі. Однак умови для наукової роботи там не були набагато кращими. В контексті панівної в науці марксистсько-ленінської ідеології, вивчення Конституції, як власне і більшості інших історико-

правових документів дореволюційної доби, переважно здійснювалось у контексті класової боротьби. Разом із тим, 1977 року у Варшаві з'явився підручник *Historia państwa i prawa polskiego*, підготовлений знаними фахівцями з історії держави і права Польщі Ю. Бардахом, Б. Леснодорським та М. Пиєтчаком. У цій праці була дана одна з перших ґрунтовних характеристик Конституції 1815 року у XX столітті. Однак її подальші дослідження продовжувалися вже після розвалу СРСР такими науковцями, як професорами А. Коробовичем та В. Вітковським та ін. Серед вітчизняних дослідників вивченням цього питання займалися небагато вчених, це професори В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик, Л.О. Запшкільняк та ін.

Аналізуючи передумови розробки та прийняття Конституції Царства Польського, передусім слід сказати, що польське питання стало одним з найбільш дискусійних в європейських політичних колах після завершення війни з Наполеоном 1812 року. Як одна з найактивніших учасниць у війні проти Франції, Російська імперія наполягала на значних контрибуціях. У цьому контексті в ході переговорів 1814 року Олександр I вимагав передати герцогство Варшавське під владу Росії. Намагаючись протистояти російським планам, Англія, Австрія та Франція почали таємно об'єднувати свої зусилля. Членів антиросійської коаліції передусім не влаштувало два питання: намагання царя зберегти цілісність Польщі та проект царя щодо здійснення там конституційної реформи. Але втеча Наполеона з острова Ельби до Франції у березні 1815 року сприяла примиренню конфліктуючих сторін.

Певного компромісу з польського питання було досягнуто 28 квітня 1815 року у Відні, де шляхом укладання так званого Дружнього трактату було визначено новий розподіл Польщі та правовий статус її окремих територій. Пізніше, 28 травня 1815 року був укладений заключний акт Віденського конгресу, що завершив розподіл спірних територій в Європі повоєнного періоду. Отже, за рішенням Віденського конгресу, Росія отримала більшу територію Варшавського Герцогства без його Познанського та Відгошського департаментів, що відійшли Пруссії. До Австрії знову повернувся Тернопільський округ, за винятком Хотинського повіту, який увійшов до складу Росії. Новоприєднані до Російської імперії польські території отримали назву Царства Польського. Таким чином, незважаючи на «ліберальні» запевнення лідерів європейських держав, по суті, рішення Конгресу стали «четвертим» поділом польських земель.

Царство Польське становило близько 127 700 кв. км із населенням, що значно зменшилося в результаті останніх війн. 1815 року воно нараховувало 3,2 млн осіб, потім, за наступні шістнадцять років, населення швидко збільшилося до 4,2 млн у 1831 році [1, с. 331]. Домінуючою частиною населення були поляки, але ра-

зом з ними там проживали євреї, русини (українці) та незначна частка представників інших національностей. Державною вважалась римо-католицька віра.

Фактично після Конгресу в Європі склалася система союзу трьох монархій – Росії, Австрії і Пруссії, які прагнули зберегти й увічнити абсолютистсько-станові порядки, не допустити розвитку визвольних рухів, зміни державних кордонів і поширення революційних ідей. Поділені ж польські землі були своєрідним гарантом існування союзу монархій, який отримав назву Священного союзу.

Тим часом у Російській імперії після закордонних військових походів значно активізувався процес розробки проектів Конституції для імперії. Окремі з них готувалися з відома імператора, який розглядав можливість уконституювання держави за певних обставин [2, с. 53].

У більшості запропонованих тоді проектів Конституції Російської імперії передбачалось обмежити самодержавну владу імператора шляхом запровадження представницького органу влади – Сенату. З цими пропозиціями виступили Г.Р. Державін, А.А. Безбородько, А.Р. Воронцов, І.А. Зубов, М.М. Карамзін, В.В. Попугаєв, В.Ф. Маорієвський, В.Ф. Малиновський, М.М. Сперанський та ін. Оцінюючи їх, російський дослідник М.І. Школьнік зазначив, що «практично всі конституційні проекти Росії початку XIX століття містили різноманітні варіанти обмеження влади монарха і здійснення на практиці ідеї розподілу влади» [3, с. 53]. Слід також сказати, що в жодному з цих проектів до 1815 року не було запропоновано ідею територіальної перебудови держави з наданням їй окремим частинам особливого правового статусу.

На початку царювання Олександра I за його підтримки було створено гурток «молодих друзів» з числа ліберально мислячих людей. З часом гурток назвуть «Негласним комітетом», а його членів іронічно стануть називати «якобінською шайкою» за їхні погляди [4, с. 431]. Члени комітету так і не запропонували реально, ґрунтового конституційного проекту, який би можна було взяти за основу реформ державної системи. Тому ще 1804 року імператор дав доручення М. Новосільцеву підготувати проект Конституції Російської імперії. Останній викликав з Ліфляндії барона Розенкамфа і доручив йому це завдання. Врешті-решт, спільними зусиллями з А. Чарторийським вони завершили роботу [5, с. 83], але імператор відхилив представлений проект до більш слушного часу.

Відповідні умови для проведення апробації сценарію впровадження конституційної реформи з'явилися саме 1815 року і пов'язувались вони з намірами імператора запровадити державні реформи в новоствореному Царстві Польському. Отже, згідно з імператорським проектом саме польські території мали перетворитися на зручний полігон для випробування конституційного ладу та оцінки наслідків його запровадження, а отрима-

ний досвід став би безцінним матеріалом з практичного досвіду керованого імперського експерименту.

13 травня 1815 року був оголошений імператорський маніфест про дарування мешканцям Царства Польського Конституції, права на самоврядування, власної армії, свободи друку тощо [6, с. 347]. В її основу було покладено польський проект А. Чарторийського, Л. Пляттера, М. Новосільцева та ін., суттєво перероблений особливою комісією на чолі з графом Островським [7, с. 17] та відредагований І. Соболевським. 15 листопада 1815 року, відредагований проект був затверджений Олександром I та виданий у Варшаві польською та французькою мовами.

Конституція Царства Польського складалася з 7 титулів: 1. Політичні відносини королівства. 2. Загальні засади. 3. Про уряд (містив п'ять розділів). 4. Про народне представництво (містив 6 розділів). 5. Про судочинство. 6. Про збройні сили. 7. Устрій загальний. Загальна кількість статей – 165 [8].

Стаття 1 Конституції закріплювала приналежність Царства Польського Російській імперії, а її імператор оголошувався польським царем. Його влада частково обмежувалась конституційною хартією, що визначала порядок і принципи здійснення верховної влади (с. 4). Народне представництво закріплювалось 31 статтею і повинно було здійснюватись у традиційний для поляків спосіб – через двопалатний сейм. До верхньої палати – Сенату імператором призначались пожиттєві члени з числа принців крові, єпископів та каштелян (с. 108–110), а до нижньої – Посольської ізби, шляхом прямого голосування обирали 128 депутатів. Однак виборча система залишалась станом і передбачала враховувати певний майновий ценз. Отже, селяни в Польщі були позбавлені виборчих прав.

Згідно з Конституцією російський імператор вступив на польський трон відповідно до порядку спадкування корони, що існував у Російській імперії. Єдиною для імперії та Царства Польського була й зовнішня політика. Імператор-король ставав конституційним монархом Царства Польського. Його владу частково обмежувала Конституція. За акти короля відповідали міністри. Нагадаємо, що така практика не була новою в Польщі. Таке саме положення ми бачимо і в травневій Конституції Речі Посполитої 1791 року, де міністрів призначав король під контролем сейму, а кожен з актів короля потребував підпису відповідного міністра (система контрасигнатури).

Королівська влада обіймала: 1) виняткову ініціативу конституційного законодавства; 2) право затвердження або відхилення законів, прийнятих сеймом; 3) всю повноту урядово-адміністративних функцій (виконавчу владу). Заступником короля був його намісник, що виконував свої функції під час відсутності монарха в Польщі. Постанови намісника повинні були оголошуватися в Адміністративній раді, що нагадує Стражу зако-

нів, створену колишньою Конституцією Речі Посполитої від 3 травня 1791 року.

Слід сказати, що хоча Конституцією Царства Польського передбачалось відвести цареві виключно виконавчу гілку влади, 86 статтею документа вносились положення, згідно з яким «законодавча влада перебуває в особі царя та в двох палатах сейму». Отже, на її підставі стверджувалась рівноправність царя та парламенту в сфері законодавчої влади. Статтею 138 Конституції гарантувалась незалежність судової гілки влади, але на підставі 43 статті цар фактично мав право відмінити будь-яке судове рішення.

На практиці влада монарха, представлена намісником, великим князем Костянтином і М. Новосільцевим, відсунула на задній план всі інші органи державної влади. Сейм не допускався до виконання деяких його функцій, порушувалися прокламовані конституцією цивільні права і свободи. Єдиним дійсно гарантованим був принцип приватної власності. Закон, прийнятий сеймом у 1820 році, допускав відчуження власності тільки заради суспільних потреб і за винагороду, установлену відповідно до права. Отже, з наведеного ми бачимо, що Конституція Царства Польського 1815 року була складена в тому ж дусі, що й конституційна хартія Людовика XVIII 1814 року.

Однак, редагуючи проект Конституції, Олександр I і М. Новосільцев намагались об'єднати деякі елементи англійського державного устрою з консервативними монархічними принципами. Після цього корегування створювалось ілюзорне враження збільшення компетенції сейму. В порівнянні з Конституцією Варшавського князівства, компетенції сейму Царства Польського здавалися більш широкими, але на практиці вони обмежувалися царем і його намісниками. Так, теоретично до компетенції сейму відносили: 1) законодавство в галузі судового, а також адміністративного права; 2) прийняття рішення з питань грошової системи, податків і бюджету. Однак на практиці сейм переважно займався змінами в галузі цивільного й кримінального права (1818 і 1825 рр.).

Адміністративні та господарські питання найчастіше регулювалися постановами намісника, а пізніше – Адміністративної ради. Зміни в урядових законопроектах могли провадитися після узгодження такого питання комісією сейму з Адміністративною радою. Кожна з палат могла, втім, подавати прохання королю про внесення проекту на наступне засідання сейму.

В цілому ж, у порівнянні з європейськими конституціями того часу, такі положення Конституції Царства Польського, як, наприклад, про вибори до сейму, були більш ліберальними ніж у Європі. Так, виборчий корпус у Царстві Польському складався з понад 100 тис. осіб, що досяглося порівняно низьким майновим цензом. Щодо 3,5-мільйонного населення Королівства в 1820 році це становило більший відсоток, ніж у Франції, де число виборців ледь досягло 80 тисяч при 30-мільйонному

населенні [1, с. 333]. До того ж, у Центральній Європі після 1815 року Царство Польське було єдиною країною з парламентом, що обирався прямими виборами населення від усіх суспільних класів, окрім селян, а також іновірів. Так, наприклад, євреї були позбавлені Конституцією 1815 року політичних прав.

Таким чином, ми можемо спостерігати за тим, як закладені в 1791 році зміни у розумінні категорії «народ» у Речі Посполитій поступово набував свого подальшого закріплення у вигляді дефініції «депутат сейму – представник народу, а не виключно шляхти», як це було в XVI–XVII століттях.

Водночас, про ліберальність у забезпеченні прав і свобод громадян свідчать такі статті Конституції, що гарантували недоторканність особи та приватної власності, свободу друку. Тут доцільно відзначити, що з початком згорання програми конституційної реформи в Російській імперії, вже 1819 року постановою намісника в Царстві Польському була введена цензура щоденної та періодичної преси, а потім і всіх публікацій.

Підтвердженням лібералізації в Конституції 1815 року може бути і положення про відокремлення виконавчої влади від судової з одночасним запровадженням принципу незалежності і незмінності суддів в Царстві Польському. Згідно з Конституцією в Польщі передбачалось суттєво реформувати судову систему, але, на жаль, її положення не були втілені в життя. Судова система залишалася без суттєвих змін, окрім того, що Державна рада перестала бути касаційним судом. Цивільні суперечки вирішував суд найвищої інстанції, а кримінальні – апеляційний суд. Сенат розглядав найважливіші справи політичного й урядового характеру.

Значною подією також поява герба Царства Польського, в зображенні якого ясно відчувалась розстановка політичних сил. Так, білого орла було розміщено на грудях двоголового чорного російського орла. Це зображення проіснувало до Листопадового повстання 1830 року. Після нього польський орел був перенесений на крила російського орла поряд із казанським, сибірським та іншими гербами «Царств».

У цілому ж, з наведеного ми бачимо, що Конституція Царства Польського 1815 року, створювалася з метою об'єднати самодержавну владу з ідеями парламентської та конституційної держави. Фактично ж на території Царства Польського ставився широкомасштабний експеримент з випробування конституційного ладу та наслідків його запровадження. Отриманий російським імператором досвід з цієї справи повинен був стати важ-

ливим практичним матеріалом для проведення конституційної реформи вже на російських теренах. Про це у завуальованій формі натякав Олександр I у своїй промові 15 березня 1818 року на відкритті роботи польського сейму: «Таким образом, вы мне подали средство явить моему отечеству то, что я уже с давних лет ему приготовляю и чем оно воспользуется, когда начала столь важного дела достигнут надлежащей зрелости. Вы призваны дать великий пример Европе, устремляющей на вас свои взоры» [9].

Однак життя скорегувало ці плани по-іншому. Конституція діяла лише до початку польського повстання 1830 року. Офіційно її було відмінено маніфестом Миколи I від 14 лютого 1832 року «Про новий порядок управління і утворення Царства Польського». Однак, аналізуючи історичне значення Конституції 1815 року, слід сказати, що воно було доволі вагомим. По-перше, Конституція надихнула поляків на сподівання отримання незалежності та на повернення їм частини українських земель колишньої Речі Посполитої. По-друге, прийняття Конституції стало важливою подією не тільки для Польщі. Уконституювання цієї частини Російської імперії надихало й інші її народи на боротьбу за визнання їхніх прав, даруючи їм надію на поступове реформування самодержавної імперії. По-третє, цей документ сприяв розвитку конституційно-правової думки в Російській імперії і з часом став важливим матеріалом для роботи українських громадських діячів та вчених у розробці власних проектів програм політичних партій та конституцій.

Так, наприклад, члени «Малоросійського таємного товариства», до яких належали С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст, О. Величко, І. Котляревський та ін., для досягнення високих ідеалів щодо обмеження самодержавства та ліквідації кріпосного права, за прикладом Царства Польського прагнули здобути конституційне визнання права українського народу на самовизначення.

Загалом, прийняття Конституцій Царства Польського 1815 року та промова російського імператора на урочистому відкритті роботи польського сейму 15 березня 1918 року стали предметом жвавих дискусій як з боку урядових кіл Росії, так і з боку опозиції. Отже, не дивно, що вже у 1818–1919 роках з'явилося декілька варіантів проекту Конституції Російської імперії, спрямованих на часткове обмеження самодержавної влади та на запровадження важливих державних реформ.

Список використаних джерел

1. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетерчак. – М.: Юрид. литерат., 1980.
2. Вернадский Г.В. Государственная уставная грамота Российской империи 1820 г.: Историко-юридический очерк / Г.В. Вернадский. – Прага, 1925.
3. Школьник М.И. Конституционно-правовые проекты России первой четверти XIX века: Диссертация на соиск. ученой степени к.ю.н. / М.И. Школьник. – М., 2003.
4. История политических и правовых учений. / Под общей ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997.
5. Чулков Г.И. Императоры: психологические портреты / Г.И. Чулков. – М., 1991.
6. Внешняя политика России XIX и начала XX ст. – М., 1972.
7. Смит Ф. История польского восстания и войны 1830–1831 годов / Ф. Смит. – СПб, 1863. – Т. 1.
8. Ustawa Konstytucyjna Krolestwa Polskiego z 15/27 listopada 1815 r. / Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795–1918. // M. Kallas, M. Krzymkowski. – Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 2006. – S. 98–110.
9. Московские ведомости 1818. – № 29.

КОНСТИТУЦИЯ ЦАРСТВА ПОЛЬСКОГО: ПРИЧИНЫ ПРИНЯТИЯ И ЗНАЧЕНИЕ

Н. ЕФРЕМОВА

В статье анализируются причины и предпосылки подготовки и принятия Конституции Царства Польского 1815 года, а также подаётся её короткая характеристика, устанавливается значение для подготовки конституционных проектов в Российской империи первой четверти XIX века.

Ключевые слова: конституционная реформа, Конституция Царства Польского, Сейм, разделение властей, избирательные права граждан.

CONSTITUTION OF THE KINGDOM OF POLAND: CAUSES OF DECISION AND VALUE

N. EFREMOVA

The article analyzes the causes and conditions of preparation and adoption of the Constitution of the Kingdom of Poland in 1815, and served her short feature, is set for the preparation of the Constitutional Treaty in the Russian Empire, the first quarter of the nineteenth century.

Keywords: constitutional reform, the Constitution of the Kingdom of Poland, the Sejm, separation of powers, the electoral rights of citizens.